

NAQD PULSIZ HISOB-KITOBLARNI RIVOJLANTIRISHNING MOLİYAVIY AFZALLIKLARI

Botirov Baxodir Shokir o'g'li

Toshkent Kimyo Xalqaro universiteti
Samarqand filiali Moliya yo'nalishi talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23532258>

Annotatsiya. Mazkur tezisda naqd pulsiz hisob-kitoblarni rivojlantirishning moliyaviy afzalliklari, ularning iqtisodiyot shaffofligi, soliq tushumlari, bank tizimi resurslari va tadbirkorlik faoliyati samaradorligiga ta'siri yoritilgan. Xorijiy ilmiy adabiyotlar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari hamda O'zbekistonda naqd pulsiz to'lovlarni rag'batlantirishga oid me'yoriy hujjatlar va ochiq statistik ma'lumotlar tahlil qilingan.

Naqd pulsiz to'lovlarning soliq bazasini kengaytirish, naqd pul muomalasi bilan bog'liq xarajatlarni kamaytirish, hisob-kitoblar tezligini oshirish va moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishdagi roli ko'rsatilgan.

Shuningdek, kartalarning faol ishlatilmasligi, kiberxavfsizlik va raqamli savodxonlik kabi muammolar ko'rib chiqilib, tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: naqd pulsiz hisob-kitoblar, raqamli to'lovlar, bank kartalari, yashirin iqtisodiyot, soliq bazasi, moliyaviy inklyuziya, bank resurslari, to'lov tizimlari.

Kirish

Bugungi kunda naqd pulsiz hisob-kitoblar zamonaviy moliya tizimining ajralmas qismiga aylanib, iqtisodiy munosabatlarning shaffofligi va samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Bank kartalari, mobil ilovalar va QR-kodlar orqali amalga oshiriladigan operatsiyalar to'lovni tezlashtiradi, xarajatlarni kamaytiradi va har bir tranzaksiya bo'yicha elektron iz qoldiradi. Jahon bankining Global Findex 2021 ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'yicha hisobraqamga ega kattalar ulushi 2011-yildagi 51 foizdan 2021-yilda 76 foizgacha oshgan [1].

O'zbekistonda ham raqamli to'lovlar so'nggi yillarda jadal rivojlanmoqda. 2025-yil 10-dekabrda PF-246-sonli Prezident farmoniga muvofiq 2026-yil 1-apreldan boshlab davlat xizmatlari, kommunal xizmatlar, alkogol va tamaki mahsulotlari, transport vositalari va ko'chmas mulk xaridi hamda 25 million so'mdan oshadigan xaridlar uchun naqd pulsiz to'lov majburiy etildi [2].

Dolzarbligi

Mazkur mavzuning dolzarbligi yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish, soliq tushumlarini oshirish, bank tizimining resurs bazasini kengaytirish va moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini yaxshilash zarurati bilan belgilanadi. Savdo va xizmat ko'rsatish sohasida naqd pulsiz to'lovlar ulushini 2030-yilgacha 75 foizga yetkazishni maqsad qilgan [3]. Shu sababli naqd pulsiz hisob-kitoblarning moliyaviy afzalliklarini tahlil qilish va tavsiyalar ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Materiallar va metodlar

Mazkur tadqiqot naqd pulsiz hisob-kitoblarni rivojlantirishning moliyaviy afzalliklarini nazariy va amaliy jihatdan o'rganishga qaratildi.

Tadqiqot materiali sifatida xorijiy ilmiy maqolalar, Jahon banki hisobotlari, me'yoriy hujjatlar hamda Markaziy bank ma'lumotlariga asoslangan ochiq statistik manbalar tanlandi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanish nazarda tutildi:

- **Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish** naqd pulsiz to'lovlarning iqtisodiy ta'siriga oid xorijiy tadqiqotlar natijalarini o'rganish.

- **Statistik tahlil** ochiq manbalardagi to'lov ko'rsatkichlarini (kartalar, mobil to'lovlar, o'tkazmalar ulushi) o'rganish.

- **Taqqoslash metodi** naqd va naqd pulsiz hisob-kitoblarning xarajat, tezlik va xavf jihatlari solishtirish.

- **Umumlashtirish metodi** moliyaviy afzalliklarni subyektlar kesimida guruhlash va tavsiflar ishlab chiqish.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar deganda pul mablag'larini bank hisobvaraqlari o'rtasida o'tkazish yoki elektron to'lov vositalari orqali, naqd pul ishtirokisiz amalga oshiriladigan hisob-kitoblar tushuniladi. Rogoffning fikricha, qog'oz pul operatsiyalarni anonim qilish orqali yashirin va noqonuniy iqtisodiy faoliyatni osonlashtiradi, biroq uning saqlanishi emissiya daromadi kabi ayrim foyda ham keltiradi [4].

Immordino va Russo Yevropa ma'lumotlari asosida kredit va debet kartalar orqali to'lovlar QQS to'lashdan bo'yin tovlash bilan teskari bog'liqligini aniqlagan; bankomatdan naqd pul yechish esa bo'yin tovlashni kuchaytirgan. Mualliflarga ko'ra, siyosat kartaga egalikni emas, undan to'lov vositasi sifatida foydalanishni rag'batlantirishi kerak [5].

Klapper va Singer esa davlat to'lovlari raqamlashtirish xarajatlarni sezilarli kamaytirishi, samaradorlik va shaffoflikni oshirishi hamda aholining birinchi hisobraqamga ega bo'lishiga yo'l ochishi mumkinligini, biroq buning uchun boshlang'ich infratuzilma investitsiyalari, identifikatsiya tizimi va iste'molchilarni himoya qilish mexanizmlari zarurligini ko'rsatgan [6].

Naqd va naqd pulsiz hisob-kitoblarning asosiy xususiyatlari 1-jadvalda qiyosiy shaklda keltirilgan.

1-jadval. Naqd va naqd pulsiz hisob-kitoblarning qiyosiy tavsifi

Mezon	Naqd hisob-kitoblar	Naqd pulsiz hisob-kitoblar
Operatsiyalar izi	Odatda hujjatlashtirilmaydi, kuzatish qiyin	Har bir operatsiya elektron iz qoldiradi
Xarajatlar	Pulni saqlash, tashish, sanash va himoya qilish xarajatlari	Asosan texnik infratuzilma va komissiya xarajatlari
Soliq nazorati	Daromadni yashirish ehtimoli yuqori	Tranzaksiyalarni solishtirish va nazorat qilish imkonini beradi
Moliyaviy xizmatlarga kirish	Moliyaviy tarix shakllanmaydi	Tranzaksiya tarixi kredit va boshqa xizmatlarga yo'l ochadi
Asosiy xavflar	O'g'irlik, yo'qolish, soxta banknotalar	Kiberfiribgarlik, texnik uzilishlar, raqamli savodxonlikning yetarli emasligi

Natijalar

Tadqiqot doirasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni rivojlantirishning moliyaviy afzalliklari beshta asosiy yo'nalish bo'yicha tahlil qilindi.

Birinchidan, naqd pulsiz to'lovlar soliq bazasini kengaytiradi: elektron iz tushumni yashirishni qiyinlashtiradi, bu esa budjet daromadlarining o'sishiga zamin yaratadi [5].

Ikkinchidan, naqd pulni bosib chiqarish, tashish, saqlash va himoya qilish bilan bog'liq xarajatlar qisqaradi, to'lovlarni raqamlashtirish esa davlat va tadbirkorlar uchun operatsion xarajatlarni kamaytiradi [6].

Uchinchidan, hisobvaraqlarda saqlanayotgan mablag'lar bank tizimida qoladi va kreditlash uchun resurs bazasini kengaytiradi.

To'rtinchidan, tadbirkorlar uchun tushumni hisobga olish, buxgalteriya va hisobotlarni yuritish soddalashadi, xatolar kamayadi.

Beshinchidan, tranzaksiya tarixi shakllanishi moliyaviy xizmatlardan, jumladan kreditdan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi va moliyaviy inklyuziyani qo'llab-quvvatlaydi [1], [6].

Natijalar subyektlar kesimida 2-jadvalda umumlashtirilgan.

2-jadval. Naqd pulsiz hisob-kitoblarning subyektlar uchun moliyaviy afzalliklari

Subyekt	Moliyaviy afzalliklari
Davlat	Soliq bazasining kengayishi, yashirin iqtisodiyotning qisqarishi, naqd pul muomalasi xarajatlarining kamayishi, to'lovlar shaffofligi
Bank tizimi	Hisobvaraqlardagi mablag'lar hisobiga resurs bazasining kengayishi, xizmatlar hajmi va komissiya daromadlarining o'sishi
Tadbirkorlar	Tushumni hisobga olish va hisobotlarni yuritishning soddalashuvi, naqd pulni saqlash va tashish xavfining kamayishi
Aholi	To'lovlarning tezligi va qulayligi, mablag'lar xavfsizligi, moliyaviy tarix shakllanishi va kreditdan foydalanish imkoniyati

O'zbekiston bo'yicha ochiq ma'lumotlar naqd pulsiz to'lovlarga o'tish jarayoni jadal kechayotganini ko'rsatadi.

2026-yil 1-apreldan taxminan 28 ming turdagi tovar va xizmatlar uchun naqd pulsiz to'lov majburiy etildi, bunda sotuv nuqtalarida kassa tizimi taqiqlangan mahsulotlar uchun naqd to'lov imkoniyatini avtomatik ravishda o'chirib qo'yadi.

Markaziy bank va Osiyo taraqqiyot banki so'roviga ko'ra, raqamli to'lovlardan foydalangan respondentlar ulushi 2021-yildagi 39 foizdan 2025-yilda 72 foizgacha oshgan. Asosiy ko'rsatkichlar 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval. O'zbekistonda naqd pulsiz to'lovlarning rivojlanishi bo'yicha ayrim ko'rsatkichlar

Ko'rsatkich	Qiymati	Manba
Raqamli to'lovlardan foydalanganlar ulushi (so'rov)	2021-yilda 39 %, 2025-yilda 72 %	[7]
Bank kartasiga ega kattalar ulushi	83 %	[9]
Faol internet-banking profiliga ega kattalar ulushi	taxminan 77 %	[9]
Mobil internet orqali to'lov imkoniyatiga ega kattalar ulushi	86,3 %	[9]
Bir yil davomida faol ishlatilgan kartalar ulushi	53 %	[9]
P2P o'tkazmalarining to'lov operatsiyalaridagi ulushi	69 %	[9]
Savdo va xizmat sohasida naqd pulsiz to'lovlarning 2030-yilgacha maqsadli ulushi	75 %	[3]

Muhokama

Tadqiqot natijalari naqd pulsiz hisob-kitoblarni rivojlantirish davlat, bank tizimi, tadbirkorlar va aholi uchun jiddiy moliyaviy foyda keltirishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, afzalliklarning real iqtisodiy samaraga aylanishi to'lov vositalaridan qanchalik faol foydalanilishiga bog'liq. Markaziy bankning Milliy moliyaviy inklyuziya indeksi bo'yicha dastlabki hisob-kitobiga ko'ra, kartalarning qariyb 47 foizi bir yil davomida ishlatilmagan, to'lov operatsiyalarining 69 foizi esa o'zaro o'tkazmalarga to'g'ri kelgan. Bu kartalar sonidan ko'ra ulardan foydalanish chastotasi muhimligini ko'rsatadi [5].

Me'yoriy cheklovlar to'lov xulq-atvorini tez o'zgartirishi mumkin. Masalan, yoqilg'i quyish shoxobchalarida 2026-yil mart oyida o'rtacha kunlik tushumning 41,9 foizi naqd pulsiz to'lovlarga to'g'ri kelgan bo'lsa, aprel boshida naqd pulsiz to'lovlar hajmi keskin oshgani qayd etilgan. Biroq bu qisqa muddatli kuzatuv. Naqd pulsiz tizimning kamchiliklari ham e'tiborga olinishi lozim: kiberfiribgarlik xavfi, texnik uzilishlar, aholining ayrim qatlamlari uchun raqamli savodxonlikning yetarli emasligi hamda infratuzilmaga boshlang'ich investitsiyalar zarurati [6]. Rogoff fikricha, naqd pulni to'liq siqib chiqarishdan ko'ra, naqd pulsiz to'lovlarni rag'batlantirish muvozanatli yondashuvdir [4].

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, naqd pulsiz hisob-kitoblarni rivojlantirish soliq bazasini kengaytirish, naqd pul muomalasi xarajatlarini kamaytirish, bank tizimi resurslarini ko'paytirish, tadbirkorlik faoliyatini soddalashtirish va moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

O'zbekistonda to'lov vositalaridan foydalanish imkoniyati yuqori, biroq kartalarning faol ishlatilishi yetarli emas. Moliyaviy samaradorlikni oshirish maqsadida savdo va xizmat sohasida to'lov terminallari va QR-to'lovlar infratuzilmasini kengaytirish, kartalardan kundalik xaridlarda foydalanishni rag'batlantirish, aholi va tadbirkorlarning raqamli va moliyaviy savodxonligini oshirish hamda kiberxavfsizlik va iste'molchilar huquqlarini himoya qilish choralarini kuchaytirish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Demirgüç-Kunt A., Klapper L., Singer D., Ansar S. The Global Findex Database 2021: Financial Inclusion, Digital Payments, and Resilience in the Age of COVID-19. - Washington, DC: World Bank, 2022.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 10-dekabrdagi PF-246-sonli Farmoni "Naqd pulsiz to'lovlarni rag'batlantirish va yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishga qaratilgan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" // Ipak Yo'li Banki axborot xabari. - 2026. Havola:
3. Sultanli N. Cash payments will be gradually phased out in Uzbekistan starting from 2026 // *Tech.az.* - 2025, 11 December. Havola:
4. Rogoff K. S. Costs and Benefits to Phasing Out Paper Currency // *NBER Macroeconomics Annual 2014.* - 2015. - Vol. 29. - P. 445–456.
5. Immordino G., Russo F. F. Cashless Payments and Tax Evasion // *European Journal of Political Economy.* - 2018. - Vol. 55. - P. 36–43.
6. Klapper L., Singer D. The Opportunities and Challenges of Digitizing Government-to-Person Payments // *The World Bank Research Observer.* - 2017. - Vol. 32, no. 2. - P. 211–226.